

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Анотація. Статтю присвячено теоретико-правовим засадам основних стандартів права людини на доступ до правосуддя. Досліджено норми міжнародних нормативно-правових актів і практику Європейського суду з прав людини, які регулюють доступ до правосуддя.

Ключові слова: суд, права людини, доступ до правосуддя, міжнародні стандарти, Європейський суд із прав людини.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційного вектора зовнішньої політики України та глобалізаційних процесів у світі одним із пріоритетних завдань держави, яке детермінує українське суспільство, є належне гарантування прав і свобод людини. Доступне, справедливе, неупереджене правосуддя є ідентифікаційною властивістю правової держави та показником рівня захищеності прав людини.

З метою реформування системи національного судочинства й подальшого розвитку системи гарантування права на доступ до правосуддя в Україні необхідно орієнтуватись на міжнародні стандарти забезпечення цього права.

Окремі аспекти права на доступ до правосуддя досліджують вітчизняні науковці, проте їх пошуки здійснюються переважно в межах окремих галузей процесуального права або в контексті загальних принципів судочинства. Так, конституційно-правові засади права на доступ до правосуддя на рівні дисертації вивчав А. Лужанський. У межах кримінального процесу доступ до правосуддя розглядали І. Гловюк, Л. Головка О. Дроздов, В. Маляренко, О. Михайленко, Ю. Оліячук, В. Півненко, П. Пилипчук, Б. Романюк, О. Шило та інші автори. Питання доступу до правосуддя в цивільному процесі досліджували Н. Сакара, Р. Ханік-Посполітак, а в адміністративному процесі – Н. Гришина, І. Колеснікова, А. Руденко, М. Смокович, М. Підвальна та інші вчені. Практичні засади доступу до правосуддя були предметом аналізу Ю. Грошевого, М. Козюбри, І. Марочкіна, О. Овчаренко, Н. Сакари, В. Сидоренка, В. Яркова та інших науковців. Однак теоретико-правовим засадам доступу до правосуддя в контексті міжнародних стандартів його забезпечення не приділено достатньої уваги вітчизняними дослідниками.

Метою статті є аналіз стандартів права на доступ до правосуддя на основі вивчення міжнародних нормативно-правових актів і практики Європейського суду з прав людини для системного їх втілення в національну практику та забезпечення її адекватності реаліям і перспективам суспільно-політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Справедливе, неупереджене й доступне правосуддя є необхідним атрибутом правової держави. Обов'язок держави забезпечити право людини на доступ до правосуддя визнається міжнародним і європейським співтовариством та передбачається в основних міжнародних нормативно-правових актах.

Стаття 55 Конституції України передбачає, що права й свободи людини та громадянина захищаються судом. У ч. 1 ст. 9

Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Тому під час дослідження права на доступ до правосуддя в Україні науковий інтерес становлять міжнародно-правові стандарти гарантування цього права.

Активне вивчення проблеми доступності правосуддя розпочалось у межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», що виник у Європі в 60-х рр. XX ст. з метою зробити судовий захист прав людини ефективним. Виникнення такого руху було обумовлене тим, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. існуючі судові процедури фактично відображали індивідуалістичну концепцію прав, тобто право на доступ до правосуддя передбачало лише формальне право особи виступати стороною в процесі. При цьому держава залишалась пасивною щодо проблем, які виникали під час реалізації права на звернення до суду та судового розгляду [2]. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. в ст. 8 уперше надала кожній людині право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами [3]. Пізніше право на справедливий судовий розгляд було закріплене в ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [4] та ст. 6 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. [5]. Хоча окремих засад права на доступ до правосуддя вони не містили, проте створили умови для його практичного забезпечення.

У ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. передбачається право кожного на справедливий публічний розгляд його справи впродовж розумного строку [6], що опосередковано зумовлює обов'язок держав-членів цієї конвенції вжити необхідних заходів для гарантування й оптимізації доступу людини до правосуддя. Європейська Комісія з прав людини в справі «Голдер (Golder) проти Об'єднаного Королівства» від 1970 р. зазначила, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод гарантує саме право на те, щоб правосуддя було здійснено, а доступ до правосуддя є невід'ємною складовою цього права. Хоча право на справедливий публічний судовий розгляд належить до процесу, що вже ведеться, це не виключає право на відкриття нового судового провадження.

З метою чіткого й правильного розуміння та застосування ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Комітетом Міністрів Ради Європи було розроблено рекомендації, які хоч і не є обов'язковими, проте мають важливе, зокрема й методологічне, значення в процесі оптимізації права доступу до правосуддя. Серед них необхідно назвати Рекомендацію № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи для держав-членів щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. [7], у якій державам-членам Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод рекомендовано інформувати громадян про засоби захисту своїх прав у

суді, а також спрощення, прискорення й здешевлення судового розгляду.

Спрощення судового розгляду означає, що держава має забезпечити реальну можливість у доречних випадках взяти заходів щодо полегшення й оптимізації судового розгляду, спрощення, наскільки це можливо, процесуальних дій, створення умов для розуміння особою судових рішень і мотивів. У рішенні в справі «Тодоров проти України» від 2012 р. Європейський суд із прав людини констатував та засуджував надмірне ускладнення судового розгляду справи через призначення завідомо недоцільних процесуальних дій, технічні затримки, неорганізованість органів державної влади, неспроможність вчасно підготувати матеріали для розгляду тощо. Це зумовлює Україну до сприяння утвердженню гарантій і критеріїв спрощення судового розгляду, недопущення його ускладнення через несумлінну роботу державних органів під час розгляду справи.

Спрощення судового розгляду спрямоване також на його прискорення, яке може бути досягнуте завдяки уникненню необгрунтованого призначення процесуальних дій, що не мають практичної обумовленості або носять формальний характер.

Судове провадження має відбуватися у розумних, адекватних щодо обставин справи строках. Недопустимою є необгрунтована затримка процесу судового розгляду (рішення в справах «Науменко проти України» від 2004 р., «Орлов проти України» від 2011 р., «Кір'яков проти України» від 2012 р., «Наконецний проти України» від 2012 р. тощо).

Відповідно до прецедентної практики Європейського суду з прав людини розумність тривалості провадження повинна оцінюватися у світлі конкретних обставин справи з огляду на складність справи, поведінку заявника й відповідних державних органів та важливість предмета спору для заявника (рішення в справах «Браун проти Португалії» від 1987 р., «Сабмен проти Німеччини» від 1996 р., «Бублик проти України» від 2009 р. тощо).

Критерії «розумності строку» залежать на практиці від поведінки заявника та органів державної влади, які не повинні вживати заходів щодо умисного затягування розгляду справи. Отже, держава має гарантувати суду можливість правомірно протидіяти умисному затягуванню сторонами розгляду справи, проте лише в тих випадках, коли потреба є обгрунтованою (рішення в справах «Міласі проти Італії» від 1987 р., «Орлов проти України» від 2011 р., «Кір'яков проти України» від 2012 р., «Наконецний проти України» від 2012 р.).

Крім спрощення й прискорення судового процесу, ключовим принципом гарантування права доступу до правосуддя є здешевлення його реалізації.

У Резолюції № R(78)8 Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу і консультації від 2 березня 1978 р. урядам держав-членів рекомендовано усунути економічні перешкоди доступу до правосуддя. Зокрема, це передбачає впровадження системи правової допомоги для осіб, які знаходяться в несприятливому економічному становищі, оскільки полегшення їх доступу до юридичних консультацій і юридичної допомоги сприяє усуненню перешкод для доступу до правосуддя загалом [8]. Зазначене положення відображене в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» [9], однак національні механізми його реалізації не створюють повною мірою умови для безперешкодного отримання особою правової допомоги.

До економічних перешкод, які можуть обмежити реалізацію права на доступ до правосуддя, відносять також обов'язок сплати судових витрат. Економічні умови доступності правосуддя передбачають, зокрема, розумні судові витрати та ство-

рення процесуального механізму для надання відстрочки, розстрочки, часткового чи повного звільнення від сплати судових витрат [10, с. 108].

У Рекомендації № R(93)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення від 8 січня 1993 р. [11] та в Додатку до рекомендації № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. [12] передбачено, що прийняття справи до судового провадження не має обумовлюватися обов'язковою сплатою державі перебільшеної грошової суми, а судові витрати не повинні бути перешкодою для реалізації права на доступ до правосуддя.

Рівень забезпечення права на доступ до правосуддя залежить не лише від усунення економічних перешкод, а й від гарантування реальної можливості використати всі національні засоби судового захисту. Для того щоб право на доступ до правосуддя було ефективним, особа повинна мати чітку фактичну можливість оскаржити діяння, що становить втручання в її права (рішення в справі «Беллет проти Франції» від 1995 р.). Однак така фактична можливість особи має спиратись насамперед на створену державою правову основу доступу до правосуддя.

Європейський суд із прав людини зазначає, що право на суд, одним з аспектів якого є право на доступ до правосуддя, не є абсолютним; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги. Однак право на доступ до правосуддя не може бути обмежене таким чином або такою мірою, що буде порушено саму його сутність. Ці обмеження повинні мати законну мету й бути пропорційними між використаними засобами та досягнутими цілями (рішення в справах «Герен проти Франції» від 1998 р., «Перетяка та Шереметьєв проти України» від 2010 р.). Особа може оскаржити порушене право на доступ до правосуддя в разі, якщо їй не було гарантовано можливість вичерпати всі національні засоби судового захисту, згідно із загально визнаними принципами міжнародного права.

Держави звільняються від обов'язку відповідати перед міжнародним органом за свої дії, доки ними не буде використано можливість виправити порушення за допомогою своєї правової системи (рішення в справі «Де Вільда, Омса та Версіпа проти Бельгії» від 1971 р.). Державу може бути притягнуто до відповідальності, відповідно до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, за перешкоджання або унеможливлення використання тих засобів судового захисту, які стосуються оскаржуваного особою порушення (рішення в справі «Ейрі проти Ірландії» від 1973 р.). Існування таких засобів має бути абсолютно реальним не лише в теорії, а й на практиці, інакше вони не будуть доступними та ефективними (рішення в справі «Ігнаткіна проти України» від 2015 р.). З метою вдосконалення системи національного судочинства та здійснення правосуддя необхідно забезпечити правові й організаційні механізми реалізації права на доступ особи до необхідних засобів судового захисту. Це, зокрема, сприятиме підвищенню авторитету судової гілки влади та зумовлюватиме довіру громадян до неї.

Право на доступ до правосуддя забезпечується також шляхом встановлення необхідних повноважень та обов'язків суддів. Комітет Міністрів Ради Європи та Генеральна Асамблея ООН розробили рекомендації для урядів держав-членів щодо вдосконалення правового статусу судді, які сприятимуть спрощенню доступу до правосуддя.

Так, судді під час виконання своїх обов'язків мають бути доступними й поважати осіб, які до них звертаються (ст. 1 Єв-

ропейської хартії про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. [13]). Під час проведення судового розгляду вони повинні захищати права й свободи всіх осіб однаково, поважаючи їх гідність (п. 59 розділу 6 Рекомендації № CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів «Незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 р. [14]). Юрисдикція судді повинна поширюватись на будь-яку особу, пов'язану зі справою, що виключає можливість обмежити право на доступ до правосуддя зацікавлених суб'єктів (Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями № 40/32 та № 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. та 13 грудня 1985 р. [15]). Уряд держави має вжити всіх необхідних заходів або зробити їх більш ефективними з метою підняти роль як кожного окремого судді, так і всього суддівського корпусу, а також зміцнити їх незалежність і дієвість (Рекомендація № R(94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13 жовтня 1994 р. [16]). Зазначені положення мають рекомендаційний характер, проте з огляду на ключову мету їх прийняття неможливо заперечувати їх виняткову роль у вдосконаленні вітчизняної практики гарантування права на доступ до правосуддя.

У міжнародній практиці право на доступ до правосуддя гарантоване всім незалежно від статі, раси, національності, мови, релігії, політичних чи інших переконань, соціального походження й майнового стану, приналежності до національних меншин або за будь-якою іншою ознакою. Принцип недискримінації права суб'єктів на доступ до правосуддя передбачений опосередковано в ст. 14 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [6], ст. 19 Європейської соціальної хартії від 3 травня 1996 р. [17], ст. 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. [18] та інших міжнародних актах.

Недискримінація права особи на доступ до правосуддя є багатоаспектним міжнародним принципом, який виключає пряму й непрямую дискримінацію щодо осіб, які намагаються реалізувати це право. Для його реалізації, згідно з вимогами міжнародного співтовариства, держава має вжити цілий комплекс різних заходів, спрямованих на єдиний результат – забезпечення рівного права кожного на доступ до правосуддя.

Прикладом цього є норми міжнародних нормативно-правових актів, спрямовані на ліквідацію різних проявів дискримінації. У ст. 15 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. [19] зазначено, що держави-сторони визнають за жінками рівність із чоловіками перед законом та рівне ставлення до них на всіх етапах розгляду в судах і трибуналах. Стаття 13 Конвенції про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. передбачає, що держави-учасниці мають забезпечувати інвалідам нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема шляхом внесення процесуальних коректив для полегшення реалізації такого права інвалідам. Також держава має сприяти належному навчанню осіб, які працюють у сфері здійснення правосуддя, зокрема й поліції та пенітенціарній системі, щодо особливостей процесуальних відносин з інвалідами [20].

Держава повинна гарантувати простоту та зрозумілість судового процесу сторонам з огляду на їх мовні, майнові, освітні особливості тощо. У судовому процесі має використовуватись та мова, якою володіють сторони, а зміст рішень суду має бути їм зрозумілим. Держава зобов'язана забезпечити можливість усім, особливо малозабезпеченим особам та особам, які знаходились у несприятливому становищі з точки зору доступу до

правосуддя або участі в судовому процесі, його зрозумілість [12]. Це означає, що держава повинна надати стороні перекладача (сурдоперекладача) для забезпечення усного чи письмового спілкування. Суд має переконатись, що зміст і наслідки судового рішення є зрозумілими тим, кого вони стосуються.

В Україні існують суттєві порушення права на доступ до правосуддя за такими ознаками, як наявність в особі психічних розладів (рішення в справі «Наталія Михайленко проти України» від 2013 р.), інвалідність, перебування під вартою (рішення в справі «Осаковський проти України» від 2014 р.) тощо. Отже, проблеми дискримінації права людини на доступ до правосуддя є актуальними для України та потребують швидкого вирішення з метою забезпечення рівності суб'єктів перед законом.

Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя передбачені також іншими нормативно-правовими актами, що складають єдину розгалужену систему, існування якої обумовлюється логікою суспільного розвитку й глобалізації. Ця система включає в себе стандарти організаційного та правового характеру, необхідні для гарантування, забезпечення й фактичної реалізації права на доступ до правосуддя. Під організаційними стандартами варто розуміти ті, що передбачають вихідні принципи упорядкування механізму реалізації, охорони й захисту права на доступ до правосуддя. У свою чергу правові стандарти становлять вихідні нормативні положення, що закріплюють основні правові засади забезпечення реалізації, охорони та захисту права на доступ до правосуддя.

Висновки. Таким чином, міжнародне співтовариство через такі міжнародні організації, як Генеральна Асамблея ООН, Європейський суд із прав людини, Комітет Міністрів Ради Європи, приділяє значну увагу проблематиці права на доступ до правосуддя. У результаті правотворчої діяльності зазначених організацій було розроблено більшість міжнародних стандартів права на доступ до правосуддя, які можна класифікувати на організаційні та правові.

До організаційних стандартів варто віднести такі: 1) інформування громадян про засоби захисту своїх прав у суді; 2) спрощення організації процесу судового розгляду; 3) прискорення процесу розгляду справи; 4) усунення економічних перешкод доступу до правосуддя; 5) забезпечення державою суддів і судових органів необхідними матеріальними засобами для сприяння виконання ними своїх функцій.

До правових стандартів пропонуємо віднести такі: 1) нормативно-правове гарантування права на відкриття нового судового провадження з метою захисту порушеного права особи; 2) передбачення в національній правовій системі механізму доступу особи до необхідних засобів судового захисту; 3) гарантування права на безоплатну правову допомогу для окремих категорій осіб; 4) обов'язок враховувати прецедентну практику Європейського суду з прав людини; 5) постійне оновлення законодавства, що регулює здійснення правосуддя з метою його модернізації; 6) удосконалення правового статусу суддів; 7) заборону дискримінації права особи на доступ до правосуддя; 8) юридичну відповідальність за порушення права особи на доступ до правосуддя.

Зазначений перелік через свій поглиблений зміст не є вичерпним та заслуговує на окремі комплексні наукові розробки з метою розвитку теоретико-правових і практичних засад права на доступ до правосуддя в Україні.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. (зі змінами, внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих

- положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р.) // Офіційний вісник. – 2014. – № 19. – Ст. 583.
2. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В. Комаров та ін.] ; за ред. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1351 с.
 3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93.
 4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043/ed20091216
 5. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
 6. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998 р. – № 13.
 7. Рекомендація № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
 8. Резолюція № R(78)8 Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 2 березня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132.
 9. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
 10. Сакара Н. Проблеми доступності правосуддя в цивільних справах / Н. Сакара // Право України. – 2004. – № 1. – С. 105–109.
 11. Рекомендація № R(93)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення від 8 січня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.
 12. Додаток до рекомендації № R(81)7 Комітету Міністрів держав-членів Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
 13. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_236.
 14. Рекомендація № CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів «Незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.
 15. Основні принципи незалежності судових органів : схвалені резолюціями № 40/32 та № 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. та 13 грудня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_201.
 16. Рекомендація № R(94)12 Комітету Міністрів Ради Європи про незалежність, дієвість та роль суддів від 13 жовтня 1994 р. // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4(6). – С. 10–11.
 17. Європейська соціальна хартія від 3 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 51. – Ст. 2096.
 18. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 75. – С. 378. – Ст. 2804.
 19. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
 20. Конвенції про права інвалідів від 12 грудня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 17. – Ст. 3496.

Верба І. О. Міжнародні стандарти права на доступ к правосуддю: теоретико-правові основи

Анотація. Стаття посвячена теоретико-правовим основам ключевих стандартів права человека на доступ к правосуддю. Исследованы нормы международных нормативно-правовых актов и практика Европейского суда по правам человека, которые регулируют доступ к правосуддю.

Ключевые слова: суд, права человека, доступ к правосуддю, международные стандарты, Европейский суд по правам человека.

Verba I. International standards of justice access rights: theoretical and legal foundations

Summary. The article deals with the legal aspects of human rights basic standards access to justice. The international regulations norms and the European Courts of human rights practices directing access to justice have been analyzed.

Key words: court, human rights, access to justice, international standards, European Court of Human Rights.